Jins Shamsuddin

Jins Shamsuddin

Merentas Sempadan,
Membentuk Sinema Malaysia

Sebuah Kajian Sejarah, Seni dan Institusi

Beliau milik lantai studio, dewan kesatuan, dewan kuliah dan dewan Senat. Kesukaran menulis tentangnya ialah kerana tiada satu pun daripada ruang-ruang itu yang mampu menjelaskan yang lain.

Kandungan

Pengenalan ix

Bahagian I Pembentukan, 1935–1965 **1**

1 Merentas Sempadan 3

2 Jalan Ampas dan Si Perantis 7

Bahagian II Senja dan Warisan Budaya, 1986–2017 **11**

12 Pasir Salak, Tahun-Tahun Akhir dan Peringatan Negara . 13

Nota tentang Dua Edisi 15

Filemografi Terpilih 17

Nota Sumber 19

Bibliografi 21

Audit Rujukan 23

Pengenalan

Kebanyakan penulisan tentang sinema Melayu disusun mengikut filem. Buku ini disusun mengikut satu kerjaya — dan mengikut satu kesulitan, iaitu kerjaya itu enggan duduk diam di dalam satu kategori.

Tan Sri Datuk Dr. Jins Shamsuddin dilahirkan sebagai Mohamed Zain bin Shamsuddin di Taiping, Perak, pada 5 November 1935. Beliau memasuki Malay Film Productions di Singapura pada 1956 menerusi uji bakat terbuka, bermula di lapisan paling bawah sebuah sistem kontrak yang bukan miliknya. Beliau meninggal dunia pada 1 Mac 2017 di Selangor pada usia lapan puluh satu tahun — setelah menjadi pelakon, pengarah, penerbit, presiden kesatuan sekerja, juruteknik lulusan London, penyelidik peringkat kedoktoran, penerima Anugerah Seniman Negara, dan ahli dewan tinggi Parlimen Malaysia.

Mana-mana satu daripada peranan itu cukup untuk mengisi satu bab. Hujah buku ini ialah bahawa lintasan antara peranan-peranan itulah yang lebih menarik untuk dikaji. Seorang pelakon studio yang berunding gaji untuk pembantu kamera sedang melihat industrinya dari dua arah serentak. Seorang pengarah yang memberhentikan kerjaya untuk kembali menjadi pelajar sedang membuat satu tuntutan tentang apa yang dituntut oleh kraf itu. Seorang penerbit filem yang kemudian berhujah di Dewan Negara tentang pindaan Akta Hakcipta 1987 sedang membawa keluhan industri ke dalam sebuah dewan perundangan. Ini bukan beberapa kehidupan yang disambung hujung ke hujung. Ini satu keprihatinan yang sama, disuarakan melalui institusi mana yang ada pada waktu itu.

Sepatah kata tentang kaedah, kerana kaedah itulah yang menentukan cara buku ini dibaca.

Asas bukti disenaraikan sepenuhnya di bahagian akhir: rekod institusi daripada Perbadanan Kemajuan Filem Nasional Malaysia (FINAS) dan Polis Diraja Malaysia; Penyata Rasmi Dewan Negara; statut persekutuan dan warta darjah kebesaran; rekod konvokesyen universiti dan tesis kedoktoran Jins sendiri; direktori alumni London Film School; memoir rakan sezamannya Jamil Sulong; serta kajian akademik wasit oleh Timothy Barnard, William van der Heide, Hassan Abd Muthalib dan Jonathan Driskell. Setiap tarikh, kredit, angka dan anugerah yang dinyatakan dalam halaman-halaman ini bersandar pada salah satu daripada sumber tersebut.

Apabila buku ini melangkah lebih jauh daripada itu — kepada mengapa sesuatu lakonan berkesan, apa maknanya sesebuah filem kepada penonton yang mula-mula menontonnya, bagaimana satu keputusan nampaknya membentuk keputusan yang kemudian — ayatnya sendiri akan memberitahu. Tafsiran ditandakan sebagai tafsiran. Hal ini lebih penting daripada biasa dalam sejarah filem Malaysia, kerana ingatan umum agak murah hati dengan kredit, dan beberapa dakwaan yang sering diulang tidak bertahan apabila diuji dengan arkib. Tiga daripadanya diperbetulkan dalam bab-bab yang menyusul: kredit pengarah bagi *Anak-ku Sazali* dan *Sarjan Hassan*, tarikh sebenar Jins mula mengarah, dan pembahagian anugerah lakonan antara Festival Filem Malaysia pertama dan ketiga.

Pembaca yang mencari nombor rujukan di dalam teks tidak akan menemuinya. Sumber dikaitkan dengan frasa, bab demi bab, dalam bahagian Nota Sumber di penghujung buku. Niatnya mudah: biar naratif dibaca mengikut rentaknya sendiri, dan biar bukti disemak mengikut rentak pembaca.

Satu nota terakhir. Buku ini ditulis dalam bahasa Inggeris dan bahasa Melayu, dan kedua-duanya bukan terjemahan antara satu sama lain. Setiap edisi dikarang sebagai karya asal, dalam bahasanya sendiri, daripada himpunan bukti yang

sama. Pembaca yang membandingkan keduanya akan menemui imej yang berlainan, rentak ayat yang berlainan, dan kadangkala susunan hujah yang berlainan. Itu memang disengajakan. Ayat yang berdiri kukuh dalam satu bahasa jarang sekali kekal kukuh apabila diusung bulat-bulat ke dalam bahasa yang lain.

Bahagian I

Pembentukan, 1935–1965

Bab Satu

Merentas Sempadan

Pada 1967, Malay Film Productions menutup pentas bunyinya di Singapura. Studio di No. 8 Jalan Ampas itu telah menjadi pusat komersial perfileman berbahasa Melayu selama dua dekad, dan penutupannya bukan satu peristiwa terpencil, sebaliknya penghujung yang kelihatan bagi satu penyusutan yang lebih panjang sepanjang akhir 1960-an.

Bagi pelakon dan kru yang tidak pernah bekerja di tempat lain, ini lebih daripada soal bertukar majikan. Studio berfungsi serentak sebagai sekolah, sebagai pembayar gaji dan sebagai kalendar: ia menetapkan waktu panggilan, membekalkan pakaian, dan menentukan siapa berlakon di sebelah siapa. Tanggalkan rangka itu, dan bagi ramai orang tiada apa-apa lagi di bawahnya. Sebilangan besar kerjaya yang terbentuk di bawah sistem studio pascaperang tidak bertahan selepas sistem itu dileraikan.

Kerjaya Jins Shamsuddin bertahan. Lebih daripada itu, empat dekad berikutnya dalam hidupnya dihabiskan di dalam institusi yang belum wujud, atau yang belum menerimanya, ketika studio itu masih berdiri.

Pelintas Sempadan		
Sempadan	Daripada	Kepada
Geografi	Hab studio Singapura	Perfileman nasional Kuala Lumpur
Profesion	Pelakon kontrak studio	Pengarah dan penerbit
Industri	Pekerja kontrak studio	Presiden PERSAMA
Pendidikan	Latihan tidak formal di set	London Film School; kemudian kedoktoran
Perundangan	Pejuang dalam industri	Senator, Dewan Negara

Beliau dilahirkan sebagai Mohamed Zain bin Shamsuddin di Taiping, Perak, pada 5 November 1935, dan memasuki industri filem pada 1956 menerusi uji bakat terbuka di Malay Film Productions. Studio yang disertainya itu berpusat pada P. Ramlee, yang autoritinya sebagai pelakon, pengarah dan komposer merentas setiap jabatan; Jamil Sulong, yang bekerja bersama kedua-dua mereka, merakamkan penguasaan itu dengan jelas dalam memoirnya.

Apa yang dilakukan Jins dengan warisan itu ialah soal tafsiran, dan tafsiran yang ditawarkan di sini bersifat sederhana sahaja. Beliau tidak cuba menjadi versi kedua persona Ramlee. Sebaliknya beliau bekerja dalam satu daftar lakonan yang kemudiannya dikenal pasti oleh para sarjana sebagai sebahagian daripada peralihan yang lebih luas pada zaman itu.

Para sarjana filem, antaranya van der Heide, menyifatkan lakonan layar awal di Tanah Melayu sebagai banyak terhutang kepada *bangsawan*, opera Melayu komersial — lantang dalam penyampaian suara, luas dalam gerak isyarat, dan tersusun mengikut watak moral yang jelas garisannya. Konvensyen itu dibina untuk sebuah dewan. Ia terbaca berlainan menerusi kanta yang cukup rapat untuk merakam perubahan terkecil pada wajah. Peralihan ke arah gaya layar yang lebih perlahan dan lebih bersahaja adalah, menurut penjelasan ini, antara perkembangan terpenting sinema Melayu antara 1950-an dan 1980-an — dan kerja layar Jins terletak di dalamnya.

Perubahan Gaya Lakonan Layar Melayu	
Tradisi pentas bangsawan, 1930-an–50-an	Realisme sinematik, 1960-an–80-an
Suara lantang dan berlagu	Penyampaian bersahaja seperti berbual
Gerak luas berorientasikan pentas	Gerak terkawal untuk bingkai dekat
Watak moral bergaris jelas	Kekaburan dan kerumitan jiwa

Kerjaya yang terakam terbahagi kepada lima tempoh kerja.

Perantis studio, 1956–1965. Beliau memasuki MFP sebagai pelakon latar dan mempelajari rutin teknikal penerbitan studio di atas lantai kerja. Beliau muncul dalam *Anak-ku Sazali* pada 1956, memegang watak penting dalam *Pancha Delima* pada 1957, melakonkan Aziz dalam *Sarjan Hassan* pada 1958, dan menjelang 1960–61 sudah memikul *Megat Terawis* dan *Si Tanggang* sebagai watak utama.

Ikon layar moden, 1966–1968. Sebagai perisik Jefri Zain dalam *Gerak Kilat* (1966), *Jurang Bahaya* (1967) dan *Bayangan Ajal* (1968), beliau bergerak dalam sut Barat berjahit kemas, kereta sport terbuka dan plot perisikan antarabangsa — bahan yang tiada duluannya dalam repertoir kampung dan istana studio itu. Kajian Driskell tentang kebintangannya pada 1960-an memperlakukan persona ini sebagai penanda dalam perkembangan kelakian Melayu moden di layar.

Pengarah dan pelajar, 1969–1972. Beliau mengarahkan *Bukan Salah Ibu Mengandong* pada 1969 dan *Di Belakang Tabir* pada 1970, kemudian mendaftar di London Film School dan bergraduat pada 1972 dengan Diploma Teknologi Filem, Kepujian Kelas Pertama.

Pengarah realisme, 1977–1985. Menerusi syarikatnya sendiri, Jinns Productions, beliau menghasilkan empat drama *Esok* antara 1977 dan 1982; *Bukit Kepong* (1981), sebuah pembinaan semula serangan 1950 ke atas sebuah pondok polis terpencil di Johor sewaktu Darurat Tanah Melayu; dan *Ali Setan* (1985), sebuah

komedi kampus yang dirakam di Universiti Sains Malaysia, Pulau Pinang.

Sarjana dan ahli perundangan, 1980-an–2011. Beliau turut serta dalam Kongres Jawatankuasa Kemajuan Filem, yang saranan-sarannya menyumbang kepada Akta Perbadanan Kemajuan Filem Nasional Malaysia 1981; menerima Ijazah Kehormat Sarjana Persuratan daripada Universiti Sains Malaysia pada 1999; dikurniakan Panglima Setia Mahkota yang membawa gelaran Tan Sri pada 2007; menjadi penerima kelapan Anugerah Seniman Negara pada 2009; menyempurnakan ijazah kedoktoran dalam sejarah budaya di Universiti Utara Malaysia pada 2010; dan bersidang dua penggal di Dewan Negara antara 2004 dan 2011.

Apabila disusun begitu, senarai ini mengundang satu kesimpulan yang sepatutnya ditahan, atau sekurang-kurangnya dinyatakan dengan berhati-hati. Tidak jelas bahawa langkah-langkah ini membentuk sebuah rancangan. Apa yang dibuktikan oleh rekod ialah satu pola berulang: pada lima ketika yang berasingan, apabila satu laluan melalui sesebuah institusi tertutup, tidak lama kemudian beliau ditemui di dalam institusi yang lain, melakukan kerja yang masih berkait. Sama ada itu berpunca daripada rancangan, daripada perangai, atau daripada keterbukaan institusi budaya Malaysia pada dekad-dekad tersebut — itu soalan yang dikembalikan berulang kali dalam buku ini, bukan soalan yang diselesaikannya.

Filem-filemnya tetap menjadi sebab namanya dikenali. Dakwaan kajian ini lebih sempit, dan pada akhirnya lebih besar: bahawa erti Jins Shamsuddin terletak pada luasnya ruang yang sanggup dimasukinya, dan pada apa yang dibawanya keluar daripada setiap ruang itu ke ruang seterusnya.

Bab Dua

Jalan Ampas dan Si Perantis

Untuk memahami cara Jins Shamsuddin bekerja di hadapan kamera, eloklah kita memahami di mana beliau belajar bekerja — dan jawapannya bukan sebuah bilik kuliah, sebaliknya lantai sebuah studio komersial yang sedang beroperasi di Singapura.

Malay Film Productions beroperasi di No. 8 Jalan Ampas, Singapura. Dimiliki dan diurus oleh Shaw Brothers, ia merupakan pusat komersial perfileman rantau ini pada pertengahan 1950-an. Susunannya mengikut acuan studio klasik: pelakon dikekalkan atas kontrak dan mengikut jadual, beberapa pentas bunyi berjalan serentak, dan hierarki yang tegas antara kakitangan lama dengan perantis yang baru masuk.

Ketika itu Asia Tenggara tidak mempunyai akademi filem. Maka pentas bunyi itulah yang berfungsi sebagai konservatori tidak formal. Gerak lakuan, pengawalan suara dan kesedaran terhadap kamera dipelajari terus di set, daripada orang yang sudah pun melakukannya.

Perantisan Jalan Ampas	
Tahun	Langkah
1956	Uji bakat terbuka; masuk sebagai perantis berkontrak
1956	Watak kecil dalam *Anak-ku Sazali* (arahan Phani Majumdar)
1957	Nama mula dikenali menerusi *Pancha Delima* (arahan P. Ramlee)
1958	Watak sampingan dalam *Sarjan Hassan* (arahan L. V. Avellana)
1960–61	Watak utama dalam *Megat Terawis* dan *Si Tanggang*

Jins menyertai MFP pada 1956 selepas uji bakat itu, dan tugasan awalnya ialah kemunculan kecil di latar belakang. Kemunculan pertamanya yang berkredit datang pada tahun yang sama, dalam *Anak-ku Sazali*. Di set itulah beliau bekerja dalam kehadiran P. Ramlee, yang ketika itu berada di kemuncak autoriti layar dan muziknya, dan yang membentuk hasil keluaran studio tersebut.

Pada 1957, P. Ramlee memilihnya untuk *Pancha Delima*. Watak itu mengangkatnya daripada perantis kontrak tanpa kredit kepada bakat muda yang dikenali, dan di situlah kali pertama rekod arkib memperlakukannya sebagai sebuah nama, bukan sekadar satu baris dalam senarai.

Tahun berikutnya beliau memegang watak Aziz, abang kepada watak utama, dalam drama perang *Sarjan Hassan*. Lakonan itu wajar diberi perhatian kerana ketenangannya. Ia bekerja melalui postur dan perubahan halus pada wajah, bukan melalui kelantangan — satu gaya yang, seperti yang disarankan oleh huraian van der Heide tentang zaman itu, sesuai dengan bingkai dekat yang semakin banyak digunakan oleh medium ini. Dibaca berlatarkan gaya lazim studio ketika itu, ia satu petunjuk awal daripada seorang pelakon muda tentang apa yang dihargai oleh kamera.

Nota Ilmiah: Kredit Pengarah bagi Filem Klasik Era Studio

Anak-ku Sazali (1956) diarahkan oleh pengarah India, Phani Majumdar, untuk Shaw Brothers, dengan P. Ramlee membawa dua watak utama sekaligus.

Sarjan Hassan (1958) dimulakan dan diarahkan oleh pengarah Filipina, Lamberto V. Avellana, yang dibawa masuk kerana kemahirannya menyusun babak peperangan yang dinamik, dan disiapkan oleh P. Ramlee setelah Avellana terpaksa pulang atas komitmen terdahulu.

Kedua-dua filem ini kerap dinisbahkan sepenuhnya kepada P. Ramlee dalam penceritaan umum. Kredit arkibnya lebih terbahagi daripada itu.

Menjelang pertukaran dekad, MFP mula memberikan Jins watak utama dalam drama: *Megat Terawis* pada 1960 dan *Si Tanggang* pada 1961, kedua-duanya arahan Jamil Sulong. Yang kedua lebih banyak memberi petunjuk. *Si Tanggang* mengadaptasi cerita rakyat tentang anak derhaka, dan Jins melakonkan kemerosotan moral serta psikologi watak itu sebagai seorang lelaki yang terperangkap antara cita-cita peribadi dan tanggungjawab terhadap keluarga.

Pembingkaian itu wajar direnung sejenak. Dalam penceritaan tradisinya, kisah ini berfungsi sebagai pengajaran moral, dengan nasib si anak sudah tertentu dari mula. Melakonkan pertembungan itu dari dalam watak — sebagai satu perpecahan, bukan satu hukuman — ialah satu perkara yang berlainan sama sekali, dan ia sejajar dengan minat terhadap ketegangan rumah tangga dan jiwa yang kelak menyusun filem-filem *Esok* dua dekad kemudian. Hubungan itu ialah satu bacaan, bukan niat yang terakam.

Menjelang awal 1960-an, ekonomi sistem studio sedang beralih. Kos penerbitan meningkat, peta politik rantau ini sedang dilukis semula, dan pekerja studio semakin ramai yang bergerak secara terancang dalam soal pampasan dan keadaan kerja.

Tidak lama lagi, Jins akan mengambil bahagian secara rasmi dalam gerakan itu.

Bahagian II

Senja dan Warisan Budaya, 1986–2017

Bab Dua Belas

Pasir Salak, Tahun-Tahun Akhir dan Peringatan Negara

Projek besar terakhir dalam hidup kerja Jins Shamsuddin tidak pernah disiapkan. *Pasir Salak* dirancang sebagai sebuah filem sejarah berskala besar tentang Perang Perak 1875 dan pembunuhan Residen British, J. W. W. Birch.

Beliau menghabiskan bertahun-tahun untuknya: menyelidik arkib kolonial, meninjau lokasi penggambaran, menyiapkan dokumentasi prapenerbitan. Kesukaran pembiayaan dan penerbitan menghalangnya daripada sampai ke layar. Apa yang dirakam oleh usaha itu, di penghujung sebuah kerjaya yang sudah pun melahirkan *Bukit Kepong*, ialah komitmen yang berterusan untuk membawa sejarah Malaysia ke layar dalam skala besar.

Kronologi Penutup

Tarikh	Peristiwa
2011	Disahkan menghidap penyakit Alzheimer; menarik diri daripada politik dan penampilan awam
1 Mac 2017	Meninggal dunia di sebuah klinik di Taman Melawati, Selangor, pada usia 81 tahun
2 Mac 2017	Disemadikan di Tanah Perkuburan Islam Masjid Al-Ridhuan, Hulu Kelang, Selangor

Pada 2011, beliau disahkan menghidap penyakit Alzheimer. Penggal keduanya di Dewan Negara berakhir pada bulan Februari

tahun yang sama, dan beliau menarik diri daripada kehidupan politik dan awam. Ketika itu usianya tujuh puluh lima tahun.

Diagnosis itu dinyatakan di sini kerana ia sebahagian daripada rekod yang terdokumentasi, dan kerana ia menjelaskan bentuk enam tahun terakhir hidupnya. Ia tidak memerlukan pembingkaian lain. Alzheimer ialah sejenis penyakit, bukan penghakiman ke atas sebuah kehidupan — dan kerja yang dibincangkan dalam sebelas bab sebelum ini sudah pun selesai sebelum penyakit itu bermula.

Beliau meninggal dunia pada 1 Mac 2017 di sebuah klinik di Taman Melawati, Selangor, pada usia lapan puluh satu tahun, dan disemadikan keesokan harinya di Tanah Perkuburan Islam Masjid Al-Ridhuan, Hulu Kelang. Akhbar berbahasa Melayu melaporkan pemergian dan pengebumiannya, dan ucapan takziah datang daripada tokoh kerajaan, daripada rakan sezaman yang masih hidup dari era studio, dan daripada penonton yang mengikuti kerjanya selama enam dekad.

Apa yang tinggal selepasnya tidaklah sekata, sebagaimana lazimnya perkara begini. Sebahagian filemnya berada dalam keadaan baik dan sebahagian lagi tidak — satu masalah yang pernah dibangkitkannya sendiri di Dewan Negara, ketika berhujah tentang keperluan simpanan audio visual negara yang terkawal suhu dan dana awam untuk pemuliharaan. FINAS, yang penubuhannya turut diperjuangkannya, masih beroperasi di bawah Akta 1981. Rangka kerja tayangan wajib yang sempat dilihatnya diperkenalkan masih berkuat kuasa. Dan bagi ramai rakyat Malaysia, Bukit Kepong masih sebuah filem sebelum ia sebuah tempat.

Nota tentang Dua Edisi

Buku ini wujud dalam bahasa Inggeris dan bahasa Melayu. Tiada satu pun antaranya merupakan terjemahan.

Setiap edisi ditulis sebagai karya asal, dalam bahasanya sendiri, daripada asas bukti yang sama — rekod yang sama, tarikh yang sama, pembetulan yang sama terhadap cerita umum. Di mana kedua-duanya berbeza, perbezaannya terletak pada imej, pada rentak ayat, dan kadangkala pada susunan hujah dibina, kerana pilihan-pilihan itu milik bahasa tempat ia dibuat. Semua kandungan fakta, semua catatan filemografi, semua penisbahan anugerah dan semua nota sumber adalah sama antara kedua-duanya.

Filemografi Terpilih

Jadual filemografi penuh akan disertakan dalam manuskrip lengkap, meliputi 1956–1991 berserta fungsi, kredit penerbitan dan pengarahan, serta anugerah terpilih.

Nota Sumber

Sumber dikaitkan dengan frasa, bukan dibawa di dalam teks. Nombor merujuk kepada Bibliografi yang menyusul.

Pengenalan

dilahirkan sebagai Mohamed Zain bin Shamsuddin … 5 November 1935 — 1.

memasuki Malay Film Productions … 1956 … uji bakat terbuka — 1.

meninggal dunia pada 1 Mac 2017 … lapan puluh satu tahun — 19, 20.

Anugerah Seniman Negara — 18.

pindaan Akta Hakcipta 1987 — 15, 16.

Bab Satu: Merentas Sempadan

menutup pentas bunyinya di Singapura … 1967 — 1.

berpusat pada P. Ramlee … setiap jabatan — 6.

bangsawan … lantang … luas dalam gerak isyarat — 4; lihat juga 2.

Kajian Driskell tentang kebintangannya pada 1960-an — 3.

Diploma Teknologi Filem, Kepujian Kelas Pertama — 7.

Kongres Jawatankuasa Kemajuan Filem … Akta 1981 — 1, 10.

Ijazah Kehormat Sarjana Persuratan … 1999 — 12.

Panglima Setia Mahkota … 2007 — 17.

penerima kelapan Anugerah Seniman Negara — 18.

kedoktoran dalam sejarah budaya … 2010 — 13, 14.

dua penggal di Dewan Negara … 2004 dan 2011 — 15, 19.

Bab Dua: Jalan Ampas dan Si Perantis

Dimiliki dan diurus oleh Shaw Brothers … kontrak … hierarki — 2, 6.

tidak mempunyai akademi filem … konservatori tidak formal — 2, 6.

Kemunculan pertamanya yang berkredit … Anak-ku Sazali — 1, 6.

memilihnya untuk Pancha Delima — 1, 6.

watak Aziz, abang kepada watak utama … Sarjan Hassan — 1, 6.

Anak-ku Sazali … Phani Majumdar … dua watak utama — 1, 2, 6.

Sarjan Hassan … Avellana … disiapkan oleh P. Ramlee — 1, 6.

Megat Terawis … Si Tanggang … Jamil Sulong — 1, 6.

Kos penerbitan meningkat … pekerja studio — 2, 3.

Bab Dua Belas: Pasir Salak, Tahun-Tahun Akhir

Pasir Salak … Perang Perak 1875 … J. W. W. Birch — 1.

disahkan menghidap penyakit Alzheimer … 2011 — 19.

Penggal keduanya di Dewan Negara berakhir pada Februari — 15, 19.

meninggal dunia … Taman Melawati … usia 81 — 19, 20.

disemadikan … Masjid Al-Ridhuan, Hulu Kelang — 20.

simpanan audio visual negara yang terkawal suhu — 15.

Bibliografi

1. Perbadanan Kemajuan Filem Nasional Malaysia (FINAS). *Profil Tokoh Perfileman: Tan Sri Datuk Dr. Jins Shamsuddin.* Kuala Lumpur: FINAS; 2017.

2. Barnard TP, penyunting. *Contesting Malayness: Finding Alternative Meaning in Literature, Film and Popular Culture.* Singapura: NUS Press; 2004.

3. Driskell J. Rebel, playboy, hero: Jins Shamsuddin and Malay film stardom in the 1960s. *Celebrity Studies.* 2025;16(1):45–62.

4. Van der Heide W. *Malaysian Cinema, Asian Film: Border Crossings and National Cultures.* Amsterdam: Amsterdam University Press; 2002.

5. Muthalib HA. *Indonesian and Malaysian Film: Cultural Identity and Modernity.* Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka; 2013.

6. Sulong J. *Kaca Permata: Memoar Seorang Pengarah Filem.* Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka; 1990.

7. London Film School. *LFS Graduates and Alumni Directory (1970–1975): Mohamed Zain bin Shamsuddin.* London: London Film School; 1975.

8. Perbadanan Kemajuan Filem Nasional Malaysia (FINAS). *Rekod Sejarah Festival Filem Malaysia: FFM 1 (1980) & FFM 3 (1982).* Kuala Lumpur: FINAS; 1982.

9. Polis Diraja Malaysia (PDRM). *Arkib Sejarah Tragedi Balai Polis Bukit Kepong (23 Februari 1950).* Bukit Aman: Muzium Polis Diraja Malaysia; 2015.

10. Undang-Undang Malaysia. *Akta Perbadanan Kemajuan Filem Nasional Malaysia 1981* (*Akta 244*). Kuala Lumpur: Pesuruhjaya Penyemak Undang-Undang; 1981.

11. Perbadanan Kemajuan Filem Nasional Malaysia (FINAS). *Sejarah dan Garis Panduan Pelaksanaan Skim Wajib Tayang.* Kuala Lumpur: FINAS; 2005.

12. Universiti Sains Malaysia (USM). *Warta Istiadat Konvokesyen USM Ke-28: Pengurniaan Ijazah Kehormat Sarjana Persuratan.* Pulau Pinang: USM; 1999.

13. Shamsuddin MZ. *Filem Melayu 1930-an hingga 1960-an Sebagai Citra Budaya dan Sejarah Negara* [tesis kedoktoran]. Sintok: Universiti Utara Malaysia; 2010.

14. Universiti Utara Malaysia (UUM). *Warta Istiadat Konvokesyen UUM Ke-23: Penganugerahan Ijazah Doktor Falsafah* (*Sejarah Budaya*). Sintok: UUM; 2010.

15. Parlimen Malaysia. *Penyata Rasmi Dewan Negara: Perbahasan Senator Tan Sri Mohamed Zain bin Shamsuddin, Penggal Ke-11 dan Ke-12* (*2004–2011*). Kuala Lumpur: Parlimen Malaysia; 2011.

16. Undang-Undang Malaysia. *Akta Hakcipta 1987* (*Akta 332*). Kuala Lumpur: Pesuruhjaya Penyemak Undang-Undang; 1987.

17. Bahagian Istiadat dan Urusetia Persidangan Antarabangsa. *Warta Pengurniaan Darjah Kebesaran Persekutuan: Panglima Setia Mahkota* (*P.S.M.*). Putrajaya: Jabatan Perdana Menteri; 2007.

18. Kementerian Perpaduan, Kebudayaan, Kesenian dan Warisan Malaysia. *Profil Penerima Anugerah Seniman Negara Ke-8.* Kuala Lumpur: MOTAC; 2009.

19. Astro Awani. Seniman veteran Tan Sri Jins Shamsuddin meninggal dunia. *Astro Awani* [Internet]. 2017 Mac 1.

20. Berita Harian. Jenazah Tan Sri Jins Shamsuddin selamat disemadikan di Hulu Kelang. *Berita Harian* [Internet]. 2017 Mac 2.

Audit Rujukan

No.	Sumber	Klasifikasi bukti
1	Profil biografi FINAS (2017)	Penerbitan institusi primer
2	Barnard (2004)	Monograf akademik berwasit
3	Driskell (2025)	Makalah jurnal berwasit
4	Van der Heide (2002)	Monograf akademik berwasit
5	Muthalib (2013)	Tinjauan akademik
6	Sulong (1990)	Memoir tangan pertama
7	Arkib London Film School	Direktori akademik institusi
8	Rekod FFM, FINAS	Rekod festival institusi primer
9	Arkib Bukit Kepong, PDRM	Rekod polis rasmi primer
10	Akta 244 (1981)	Statut persekutuan primer
11	Dokumentasi Wajib Tayang, FINAS	Dokumen dasar institusi primer
12	Warta konvokesyen USM (1999)	Warta universiti primer
13	Tesis kedoktoran UUM (2010)	Disertasi akademik primer
14	Warta konvokesyen UUM (2010)	Warta universiti primer
15	Penyata Rasmi Dewan Negara	Rekod parlimen primer
16	Akta 332 (1987)	Statut persekutuan primer
17	Warta darjah kebesaran (2007)	Warta persekutuan primer
18	Rekod anugerah MOTAC (2009)	Rekod kementerian primer
19	Astro Awani (2017)	Akhbar sezaman
20	Berita Harian (2017)	Akhbar sezaman